

ЖАҲОН ВА ЎЗБЕК ТАРЖИМАШУНОСЛИГИДА БАДИИЙ

ЮНУСОВА НОДИРА

PhD, ТДШУ

ХАСАНОВА ШАХЗОДА

ўқитувчи, ТДШУ

Аннотация. Тилишуносликда лексикология ҳақидаги қарашлар сўз маъносининг тадқиқоти билан боғлиқдир. "...таржиманинг лингвистик таҳлили лисоний ва нутқ омилларини қамраб олади. Таржимани ўрганишда интеграл, таркибий-функционал ёндашув замонавий тилишуносликнинг ривожланиш тенденциясига мос келади, бу унинг субъектини "ички тилишунослик" соҳаси билан чеклашдан бош тортиши ва тилни "фаолият шакли" деб ҳисоблаши билан тавсифланади". Оламдаги нарса, воқеа-ҳодиса, хатти-ҳаракат инсон тафаккурида тушунча сифатида акс этади. Тушунча эса маъно яхлитлиги ва фаолият шакли билан намоён бўлади. Тил борлиқни ифодалайди. Борлиқ ва тил бир бирига ўзаро узвий боғлиқдир. Айнан мана шу икки тушунча заманида ва ўзаро алоқасига бўлган ёндашув бўйича бир қанча йўналишлар вузжудга келган. Баъзи тилишуносларнинг фикрича тил ва борлиқ ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, тил объектив оламни ифодалайди. Баъзилар эса тил ва борлиқ алоҳида тушунча эканлигини қайд қилишади. Улар ҳайвонлар билан суҳбатлашиши ёки бўлмасам тўқима образлардаги сув париси, дев каби афсонавий иборалар яъни тушунчалар борлиқда йўқ аммо у тилда ифодаланади.

Таянч сўз ва иборалар: инсон хатти-ҳаракатларини сўзда берилиши, Пу Сунглин, семантика, лексема, лексик-семантик, коммуникатив семантика, диахроник нуқтаи назар.

Аннотация. Мнения о лексикологии в лингвистике связаны с изучением значения слов. «... лингвистический анализ перевода охватывает языковые и речевые факторы. Комплексный структурно-функциональный подход к изучению перевода соответствует тенденции развития современной лингвистики, которая характеризуется отказом ограничивать предмет своей области «внутренней лингвистикой» и рассматривает язык как «форму деятельности». ". Вещь во вселенной, событие, поведение отражается как концепция в человеческом мышлении. С другой стороны, понятие выражается через целостность смысла и формы действия. Язык представляет собой бытие. Существование и язык неразрывно связаны. Именно на основе этих двух концепций и возник ряд подходов к их взаимосвязи. Некоторые лингвисты считают, что язык и бытие неразрывно связаны и что язык представляет собой объективный мир. Некоторые утверждают, что язык и бытие - разные понятия. Они не говорят о животных или у них нет мифических выражений, таких как русалки или гиганты в тканях, но они выражаются языком.

Опорные слова и выражения: вербальная репрезентация человеческого поведения, Пу Сунлинь, семантика, лексема, лексико-семантическая, коммуникативная семантика, диахроническая перспектива.

Abstract. They related opinions about lexicology in linguistics to the study of word meaning. "... linguistic analysis of translation covers linguistic and speech factors. An integrated, structural-functional approach to the study of translation is in line with the development trend of modern linguistics, which is characterized by its refusal to limit its subject to the field of "internal linguistics" and considers language as a "form of activity." The thing in the universe, the event, the behavior are reflected as a concept in human thinking. They

expressed the concept through the integrity of meaning and the form of action. Language represents being. Existence and language are inextricably linked. It is on the basis of these two concepts and a number of approaches to their relationship have emerged. Some linguists believe that language and being are inextricably linked, and that language represents the objective world. Some argue that language and being are separate concepts. They don't talk about animals, or they don't have mythical expressions, such as mermaids or giants in textiles, but they are expressed in language.

Keywords and expressions: verbal representation of human behavior, Pu Sunghlin, semantics, lexeme, lexical-semantic, communicative semantics, diachronic perspective.

Кириш. Бугунги кунда тилшуносликда борликни тилда онг орқали ўз ифодасини топиши эътироф этилади. “Маданият, халқ тафаккури, унинг оламини идрок этишидаги ўзига хос жиҳатларнинг тилда акс этишини ўрганиш лингвокултурологиянинг асосий мақсадидир”¹. Борлик оламининг элементлари тилда акс этиши инсон онгида турли шакллар орқали ўз ифодасини топади. Пу Сунглин ўз ҳикояларида воқеа ва ҳодисаларни, инсон хатти-ҳаракатларини ғайри оддий тушунчалар орқали акс эттирганини кўришимиз мумкин. 蛇人² Шé rén “Илон одам” ҳикоясида бир инсоннинг илон билан суҳбатлашиши:

某甲把手一挥，说：“去吧，世上哪有百年不散的筵席！你从现在就稳居在大山里，将来一定会变成神龙的”³.

Мў жий бэйшўу йī хуī, шуб: “Кй ба, шīшāнг нā ййў бāйниāн бī сāн де йāнхī! Нī сōнг хиāнзāи жий вѐн жйī зāи дāиāн ли, жиāнглāи йīдīнг хуī биāн чéнг шéнлóng де.

“Моужиа кўли билан уни ҳайдаб: “Бор кет, дунёнинг ҳеч қаерида абадий зиёфат бўлмайди, сен катта тоғларда сукунатда яшашинг керак, келажакда катта аждарга айланиб кетишинг мумкин”⁴.

Яъни муаллиф ўз нутқидаги 神龙⁵ шéнлóng катта аждар сўзини кўллаган. Хитой халқи учун аждар сўзи миллий маданиятини акс эттиради.

“... Тилнинг семантик хусусияти унинг таркибий қисми бўлиб, тилнинг товуш тизими, грамматик қурилишини, ҳамда сўз бойлигини аниқлайди”⁶

Мақсад ва вазифалар. Бугунги кунда фалсафий адабиётларда тил ва борлик муносабатига бағишланган асарларда борликни тилда онг орқали ўз ифодасини топиши эътироф этилади.

Шунинг учун ҳам номлаш жараёни борлик элементларининг онгда акс этиши ва бу акс этган, умумлашган образни тилда ўз ифодасини топиши босқичларини ўз ичига олади. Бизнинг қуршаб турган борлик инсон онгида турли шаклларда акс этади ва тил орқали ўз ифодасини топади.

Методлар. Тадқиқотни амалга оширишда тавсифий, таҳлилий ва таҳлилий қиёсий методлардан фойдаланилди.

Инсон онгида пайдо болган ҳар қандай фикр, мазмун ва шаклга кўра моддий дунёнинг акс этишидан бошқа нарса эмас. Бизнинг ўрганиш обектимиз моддий дунёнинг предмет - ҳодисаларигина эмас, балки руҳий ҳодисалар ҳам бодиши мумкин. Ҳар қандай руҳий

¹ Сабитова З.К. Лингвокултурология: учебник. – М.: Флинта: Наука, 2013. – С. 10.

² 清代蒲松龄。 – 页，12。

³ 清代蒲松龄。 – 页，13。

⁴ Ziyamammedov Jasur, Shansiyeva Zebo. LiaoZhai (Pu Sunghling) novellalari

⁵ 汉俄词典 北京：2008 年， – 页 795.

⁶ Соболев Л.Н. О мере точности в переводе. – В.: Теория и методика учебного перевода. – М.: 1950, С-145

ходисалар борлиқнинг билвосита акс этишидир. Чунки ҳар бир тушунча, фикр ва хулосалар моддий дунёнинг акс этилишидир. Шундай қилиб, инсон моддий дунёдаги нарса ва ходисаларининг умумий ва хусусий белгиларини ажратган ҳолда, онгда акс эттириш имкониятига эга. Қуйида келтирилаётган мисол ҳам айтиш онгда акс эттирилган аммо борлиқда мавжуд бўлмаган образ ҳақида берилиган:

“Шу пайт, кутилмаганда, шамолнинг гувиллаши, дарахт ва новдаларнинг қасир-қусур синган товуши эшитилибди. Қиз шошганча, Зҳанни ўзидан итариб унга: “Денгиз подшоси қайтди” дебди”¹.

忽然听风声呼呼，树木和野草发生折断声和沙沙声。女子急忙推张生教他起来，说：“海公子回来了”²。

Зҳанг шёнг хё нйзй хйангйй хйанг бао, зҳэнгзай нанфённанжйё зхй жсй, хйран тйнг фёнгшёнг хй хй, шймй хё йёсёо фйшёнг зхёдуан шёнг хё шйшй шёнг. Нйзй жйманг туй зхйангшёнгжйёо тй қйлйу, шуб: “Хйй гёнзй хуйлйиле”

Ушбу келтирилган мисолда 海公子 *Хйй гёнзй* “Денгиз подшоси” тариқ номланган.

Инсон онгида барча нарсалар бир система тарзида жамланади. Чунки оламнинг ўзи бир системадир. Оламнинг системалиги шундаки, у ўзаро шартланган, бир-бирини тақозо этувчи элементлар муносабатидан ташкил топган яхлитликдир. Бу яхлитлик кичик бутунликларга бўлинувчанлик хусусиятига эга. Бизни қуршаб турган оламни ташкил этган элементлар маълум умумий белгиларга кўра синфларга бирлашади ҳамда синфга бирлашган элементлар шу синф таркибида бир-биридан фарқли белгиларга кўра ажралади. Обектив оламнинг бу бўлиниши инсон онгида умумлашган тарзда акс этади. Тўғрироғи, инсон обектив олам элементларининг умумлашган образини онгда акс эттиради ва уларнинг умумлашган образини акс эттириш жараёнида ҳар қайси олам предметининг умумий ва хусусий белгиларини ажратади.

В.Г.Афанасев таъкидлашича: “Ҳозирги замон фани ва тажрибаси тўла тасдиқлаётгани, бизни қуршаб турган моддий ва маънавий муҳит алоҳида-алоҳида предмет, ҳодиса, жараёнлардан эмас, балки ўзаро боғлиқ бўлган обектлар йиғиндисидан ташкил топган ва у бир бутун, систем тузилманинг муайян тури” эканлигини кўрсатиб оётади”³. Ҳақиқатан ҳам, система тушунчаси ўз ичига маълум обектларни бирлашиши ва уларнинг ўзаро муносабатини олиши кузатилади. Система доирасига кирган обект шу системанинг элементи ҳисобланади.

“Инсоннинг алоқа воситаси сифатида юзага келган тил ҳам белгили ва системалар таркибига киради. Ф.де Соссюр тилнинг белгилик табиатини ёритиб, белги назарияси билан шуғулланувчи алоҳида фан - семасиология фанининг мавжуд бўлишини алоҳида кўрсатиб ўтган эди”⁴.

Эришилган натижалар: Яқин йилларга қадар лексемалар семасиологик планда, “шаклдан маънога” тамойили асосида ўрганилганлиг туфайли лексикани онгда парадигмалар сифатида акс этган обектив оламни тилда қандай ифодасини топганлиги масаласи тадқиқотчилар назаридан четда қолган эди. Ана шуни ҳисобга олган ҳолда, кейинги йилларда тилшуносликда ономасиологик пландаги ишларга катта эътибор берилмоқда.

Л.А.Новиков тил лексик системасини ўзаро мураккаб муносабатда бўлган бир қанча “сўз

¹ Ziyamammedov Jasur, Shansiyeva Zebo. LiaoZhai (Pu Sungling) novellalari. – Toshkent: TDSHI 2012, - B: 20-21

²清代蒲松龄。 – 页，54。

³ Афанасев В.Г. Системность и общества. – М: 1980. – С, 3.

⁴ Слюсарева Н.А. Теория Ф.де Соссюра в современной лингвистике. – М.:1975. – С 44.

- тушунчалар” тўплами сифатида тасаввур қилиш мумкинлигини эътироф этади ва белги ҳамда элементар маънодан ташкил топган бундай бирликлар мажмуаси тилдан ташқаридаги борлиқни акс эттирувчи мураккаб тушундеб аталишини таъкидлайди¹.

Ҳозирги кунда тилшунослик тадқиқотларга жиддий эътибор берила бошланди. Бу тадқиқотларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, лингвистик фактларга асосланган ҳолда ёндашмай, ҳар қайси ҳодисанинг остида яшириниб ётган моҳиятнинг очилишига эътибор берилади. Тадқиқотчи эътибори кўпроқ лингвистик ҳодисалар ўртасидаги муносабатни ёритишга қаратилади.

Тил ўзининг яратувчиси бўлган халқ жамият билан бирга яшайди. Жамият тараққиётидаги ҳар бир янгилик биринчи навбатда тилда акс этади. Тил орқали фикр ифодаланади. Сўз эса бу жараёнда материал вазифасини бажаради. Сўз тилшунослик нуқтаи-назари билан лексика, лексема каби терминлар билан номланган.

Сўзнинг товуш томони, ташқи тузилиши номама деб аталса; унинг ички томони, маъно қавати эса семема деб номланган. Сўзнинг юзага келишида биринчи навбатда унинг маъно томони ката аҳамият касб этади. Сўз маъноси тадқиқи билан боғлиқ масалалар узоқ тарихга бориб тақалади.

Эрампиздан бир неча аср олдин хитой ва ҳинд олимлари диққатини сўзнинг маъно томони жалб этган эди. Аммо уларнинг қарашлари фалсафиёна эди. Сўз маъноси тадқиқи сўзнинг ўз маъносидан ташқари кўчма маъно бериши билан боғлиқдир. Аристотел метафорани маъно кўчиш ҳодисаси деб ҳисоблаб, нутқни таъсирчан қилиб кўрсатади деб изоҳлайди. Немис тилшуноси Ризелнинг фикрича, ўрта аср филологи Квителиан сўзнинг кўчма маъно беришининг 14 кўриниши борлигини қайд этган.

Лингвистикада эса маъно умумийлиги билан бирлашган ва белгиланаётган ҳодисаларнинг тушунчавий, предметлик ёки вазифавий ўхшашлигини акс эттирувчи лексик бирликлар йиғиндиси майдон сифатида белгиланади². Лингвистик бирликларнинг маълум маъно асосида бирлашуви, маълум бир тилдаги луғавий бирликлами ана шундай мазмуний уяларга бирлаштириш шарқ тилшунослигида ривожланган. Кейинчалик XIX асрда лингвистик бирликларни мазмуний гуруҳларга бирлаштириш ёки бутунни маълум мазмуний гуруҳларга ажратиш ғояси Европада авж олди. Шунга кўра, бу назария Европа тилшунослиги билан узвий боғланиб қолди.

XIX асрда лексик бирликлар умумийлигига М.Покровский томонидан эътибор қаратилди. Майдон тушунчасининг назарий талқини И.Трир, Г.Ипсен, В.Портсиг, Л.Вайсгербер, А.Ёллес ишларида кўзга ташланади, кейинроқ А.А.Уфимсева, Н.И.Филичева, Й.Н. Караулов, Г.С.Шчур кабилар ишлари билан бу назария ривожлантирилди.

Шуни таъкидлаш лозимки, лингвистикага майдон назарияси мазмуний майдон тушунчаси сифатида кириб келди. Хўш, мазмуний майдон назарияси пайдо бўлишининг қандай асослари мавжуд?

Бу назариянинг пайдо бўлиши ўтган асрнинг 20-30-йилларига тўғри келиб, у В.Гумболднинг “тилнинг ички шакли” хусусидаги таълимотини қайта - янги йўналишда кўриб чиқиши билан боғланади. Бу даврда узоқ давом этган лингвистик тадқиқотларнинг асосий объекти бўлган “тилнинг ички шакли” сифатидаги илмий баҳслар ушбу назариянинг дунёга келиши учун асос бўлди.

¹ Навиков Н. А. Семантика русского языка. – М.: 1982. –С, 70.

² Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: 1990. –С 380.

“Мазмуний майдон” термини ўша пайтда тадқиқотчилар томонидан турлича изоҳланади. И.Трир мазмуний майдон сифатида “тушунчалар майдони”, “тушунчалар доираси”ни назарда тутди. Л.Вайсгербер “тил мазмунининг маълум қисми”, “таркибининг бўлаги”, В.Порсиг “маъноларнинг моҳияти боғлиқлиги”, Г.Ипсен мазмуний ва грамматик жиҳатдан боғланган сўзлар гуруҳини семантик майдон тарзида талқин этади. А.Ёллес эса уни “семантик бирлашиш” деб номлаб, унинг доирасида антонимик жуфтликларни бирлаштиради. Ф.Дорнзайф ва В.Вартбурглар тил луғавий таркиби - ажратилиш мумкин бўлган семантик гуруҳларида мазмуний майдонни кўрадилар.

Юқоридаги тадқиқотчилар мазмуний майдон атамасини ҳар хил тарзда изоҳлашларига қарамай, уларни семасиологик тадқиқотлар асоси бўлган “тилнинг ички шакли”ни тушунишда тилни ҳар томонлама ва турлича муносабатларда ўганишлари билан бирлаштириш мумкин.

В.Гумболдтнинг “ички шакл” таълимотини Л.Вайсгербер ва Й.Трир тушунчавий моҳияти жиҳатидан, Г.Ипсен ва В.Портсиг сўзларнинг мазмуний гуруҳи ҳамда системаси томонидан, Ф.Дорнзайф ва Вартбург эса тилнинг луғат таркибига хос предметлилик ва тушунчалар гуруҳи нуқтаи назаридан ривожлантирдилар.

Семасиологиядаги янги гумболдчилик йўналишининг назарий асоси тилнинг лексик бўлиниш қонуни ҳисобланади, тил структурасининг бўлиниш қонуниятлари “тилнинг ички шакли”дан келиб чиқади.

В.Гумболдтнинг “тилнинг ички шакли” сифатида аввал чиқаётган товушнинг фикр ифодалаш даражасига кўтарувчи ва ақл фаолиятининг доимий элементини тушунади. Унинг кейинг даврдаги издошлари тил ўрганишнинг асосий вазифаси “турли тиллар семантик структурасида янги-янги кўринишда, жумбоқли тарзда намоён бўлувчи ўзига хос тушунчавий ғоя”ни излашга олиб келади, деб таъкидлайдилар¹.

ХИХ аср боши ва ўрталарига мансуб тадқиқотчилар сўзларнинг маъно беришини тадқиқ қилиб, бир қатор масалаларни ечишни олдиришга мақсал қилиб олишган эди. Унда гипербола, эпитет, ўхшатиш, тропнинг бир кўриниши бўла оладими, синекдоха метонимиянинг бир кўринишими деган саволларга жавоб излаш асосий ўринда турган. Лекин уларнинг қилган ишлари сўз маъноси тадқиқидан йироқ, фақат услубиятни қамраб олган эди.

Сўзларнинг лексик маъно тараққиётига тилшунослик нуқтаи-назаридан эътибор дастлаб 1839-йил немис тилшуноси Карл Рейзиг томонидан берилган. У ўзининг латин филологиясига бағишланган маърузасида сўз маъносини алоҳида семасиология деб номланган фан тармоғида ўрганиш кераклигини айтади.

Хусусан, 1897-йилга келиб франсуз тилшуноси Мишел Бреал тадқиқоти Рейзиг кўтарган масала янги фан сифатида тарқалиши учун катта аҳамиятга эга бўлди. Бироқ бу ҳали семасиологиянинг фан сифатида тан олинishi эди, холос. Шундан кейин сўз маъносини ва унинг тараққиётини ўрганишга қаратилган айрим ишлар яратила бошланди.

Миртожиев М. тадқиқотига кўра семасиология бир неча йўналишларда тадқиқ этилиб келинади:

1. Лексик маъноларни мантикий - семантик асосда тадқиқ этиш.
2. Лексик маъноларни семантик майдонларга ажратиш йўналишидаги тадқиқ этиш.
3. Лексик маъноларнинг синтагматик муносабатини тадқиқ этиш.
4. Лексик маъноларнинг парадигматик муносабатини тадқиқ этиш².

Й.Трирнинг семантик майдонлар ҳақидаги назариясини унинг ватандоши Вайсгербер

¹ Звегенцев В.А. Семасиология. – М: 1967, – С 266.

² Mirtojiev M. O‘zbek tili semasiologiyasi. – T.: Mumtoz so‘z, 2010

давом эттирди. Унинг фикрича, тил обектив борлиқни турли тил воситасида турлича тушунтирадilar. Сўзнинг маъноси шу сўзнинг қайси сўзлар гуруҳига кириши, яъни туб маъносига қараб белгиланади.

Кейинги йилларда анъанавий лексик семантика билан бир қаторда янги йўналишлар ҳам ривожланмоқда. Булар қаторига структур семантика, генеративе семантика, концептуал семантика, коммуникатив семантика, психолингвистик семантика кабиларни киритиш мумкин. Анъанавий семантика асосан алоҳида сўз ёки гуруҳларининг ишлатилиши ва ривожланиш босқичларидаги маъноларини ўрганса, структур семантика ўз олдига лингвистик маънолар, лексик-семантик парадигма ва бошқа турдаги семантик майдонларнинг систем алоқаларини ўрганишни мақсад қилиб қўйди. Жаҳон тилшунослигида структур семантика формализм ва релятивизмдан холос бўлиб, систем тилшуносликнинг муҳим қисмларидан бири сифатида қаралувчи систем семантикага айланиб қолмоқда. Коммуникатив семантика эса нутқий жараёнларни ўрганиш билан ҳарактерланади, чунки лингвистик ва лингвистик бўлмаган маъноларидан ифодаларнинг аниқ мазмуни келиб чиқади.

Тил мундарижасини майдон методи билан ўрганиш энг самарали ва қулай методлардан бири бўлиб қолди. Майдонларни лексик-семантик ва функционал- семантик майдонларга ажратишда оппозитив, компонент таҳлил ҳамда матний таҳлил методлари ўзига хос ёрдам беради.

Кўпчилик лингвистлар томонидан тил бирликларини лексик-семантик жиҳатдан бир-бири билан боғланган эканлиги қайд этилган. Хусусан, Ф.де Соссюр лингвистик бирликлар ўртасидаги бир неча муносабат турларини кўрсатган бўлса, М.Покровский сўзлар бир-бири билан онгимизда ташқарида маъноларининг маълум томонлари билан алоқадорлигини таъкидлаганди. Унгача ҳар қандай тилде ўзларнинг ўзига хос бўлган семантик гуруҳлар бўлиб, уларнинг хусусий белгилари бошқа тиллар билан қиёсан очилади. Аммо М.Покровский томонидан қўйилган муаммо грамматик планда ўрганилади. Ана шундай йўлдан бориб В.Виноградов сўзларнинг лексик маънолари туриарига “передикатив” маъноларининг ҳамда грамматикадаги айрим категорияларни кўшди.

А.Р.Лурия ҳар бир сўзи муносабатларининг бутун бир мураккаб тизимини юзага келтиришнинг қайд этади. Унинг фикрича, сўз бутун семантик тўрининг маркази бўлиб, сўз структурасининг муҳим психологик аспекти бўлган муайян семантик майдонни фаоллаштиради. Ғарбий Европа тилшунослигида Й.Триминг мазмуний майдон назарияси сўзларнинг лексик-семантик алоқалари ҳақидаги қарашларидан муҳим ўрин тутди. Сўзларнинг лексик-семантик гуруҳлари ўз ичига икки ёки ундан ортиқ сўзларнинг уларни лексик маънолари бўйича бирлаштиради. Мазмуний майдон тўғрисидаги турли йўналиши ва тадқиқотчилар орасидаги хилма-хилликларга қарамай, лингвистлар томонидан бир хил белгиланган бир неча назарий масалаларни кўрсатиб ўтамиз:

1. Тил луғат таркиби бирликларининг тартибсиз йиғиндисидан иборат эмас, у сўзларнинг семантик умумийлиги асосида бирлашувчи бир қанча мазмуний майдонларга бўлинади.
2. Ҳар бир мазмуний майдон фақат шу тил учун хос бўлган алоҳида усул билан ўзи аксини эттирган борлиқни таркибий қисмларга ажратади.
3. Сўзнинг семантик мазмуни ўз-ўзидан келиб чиқувчи нарс ҳисобланмайди, у майдон ичидаги бошқа сўзлар билан зидланишлар воситасида юзага келади.

Мазмуний майдон назарияси структурал семантика назарияси бўлиши учун, аввало мазмуний майдонлар обектив ҳолда ажратилиши зарур, мазмуний майдонларнинг структур

назарияси маъноларнинг копонент таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Мазмуний майдонлар мантикий томонда, яъни тушунчавий асосда қурилмоқда, шунинг учун семантика ва бошқа лингвистик соҳалар ўртасида ажралиш бўлиб қолмоқда. Аслида мазмуний майдонлар лингвистик асосга қурилиши зарур.

Ўзбек тилшунослигида лексикологияни тадқиқ этиш ўтган асрнинг 80-йилларда бошланга десак муболаға бўлмайди. Бунга Д.Бозорованинг, И.Абдурахмоновнинг кўлам сифатлари, Р.Юнусовнинг ўрин билдирувчи отлар, Т.Т. Мусаевнинг сезги билдирувчи феъллар номли номзодлик диссертациялари, И.Қўчқортоевнинг нутқ феълларига бағишланган докторлик диссертацияларини кўрсатиш мумкин. Келтирилган тадқиқотларда лексик жиҳатдан тадқиқ этилган бўлиб, уларда лингвистик-семантик таҳлил тадқиқотлари ҳам ўз ўрнини топган.

Сўз семантик майдонларни лингвистик-семантик асосда ўрганиш ўтган асрнинг 90-йилларидан ўзбек тилшунослигига кенг кўламда кириб кела бошлади. Р.Расуловнинг ҳолат феълларига, Ш.Искандарованинг отлардаги шахс микромайдонига, Н.Р.Нишонованинг “ҳайвон” архисемалари лексемалар майдонинг мазмуний таҳлиliga, С.Муҳамедованинг ҳаракат феъллари семантикасига бағишланган диссертацияларини кўрсатиш мумкин. Ўз докторлик ишининг биринчи бобида Р.Расулов ҳолат феъллари, С.Муҳамедова ҳаракат феъллари семантик майдонини таҳлил этиб берган. Ҳ.Тожиметов номзодлик диссертациясида сифат туркумига оид сўзларни тўрт архисема атрофида умумлашувини кўрсатган. Ш.М.Искандарова докторлик диссертацияларида шахс микромайдонига отларни, Н.Р.Нишорова номзодлик диссертациясида “ҳайвон” архисемали отларни таҳлил этган. Бу ишларни ҳар бирида семемаларни бир архисемага умумлашиши, турли интеграл семалар остида гуруҳланиши ва дифференциал семалар билан ўзига изчил ҳолда тадқиқ этилган.

Кейинги ўн йилликларда лексикологияни кенг таҳлил қилишнинг янги усули ишлаб чиқилди. Рус тилшуноси Н.И.Толстойнинг қайд этишича, лексикологиянинг зиммасидаги иш узоқ вақт “сўз маъносининг ўзгариши”, яъни диахроник нуқтаи назардан тадқиқ этиш бўлиб қолди. Сўз маъносининг ўзгариши, асосан, сўз маъносининг тараққиёти, янги ҳосила маъно бериб боришидан иборат.

Лексикология доирасида амалга оширилган илмий тадқиқот ишлари ичида А.Нурмонов, Ҳ.Неъматов, Р.Расулов, И.Қўчқортоев, Э.Бегматов, Т.Мирзақулов, Ш.Искандарова, О.Бозоров, Р.Сафарова, С.Муҳамедова, Б.Қиличев, М.Нарзиева, Ҳ.Ҳожиева¹ каби тадқиқотчиларнинг илмий кузатишлари ва олинган хулосалари ўзбек тили лексикасини майдон назарияси асосида ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Жумладан, Ш.Искандарова шахс микромайдони мисолида ўзбек тили лексикасини семантик майдон сифатида ўрганиш муаммоларини кўтариб чиқди ва мазкур мавзуда илк бор докторлик ишини ҳимоя қилди.

¹ Qo'chqortoyev I.K. So'z ma'nosi va uning valentligi. - Toshkent, 1977., Abduvaliyev M. To'siqsizlik maydoni va uni tashkil etuvchi sintaktik birliklar. // O'zbek tili va adabiyoti. - Toshkent, 1988. -N 4. 62-66-b., Rasulov R. O'zbek tilidagi holat fe'llari va ularning obligator valentliklari. - Toshkent: Fan, 1989., Mirzaqulov T. O'zbek tili morfem paradigmikasi va sintagmatikasi masalalari. Filol. fan. d-ri... diss. avtoref. - Toshkent, 1994., Iskandarova Sh.M. O'zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o'rganish (shaxs mikromaydoni): Filol. fan. dok. diss. avtoref. - Toshkent, 1999., Nishonova N. O'zbek tilida "hayvon" arxisemali leksemalar maydonining mazmuniy tahlili. Filol. fan. nomz... avtoref. -Toshkent, 2000., Sobirov A. O'zbek tilining leksik sathini sistemalar sistemasi tamoyili asosida tadqiq etish. -Toshkent, 2004., Muhamedova S. O'zbek tilida harakat fe'llarining semantikasi va valentligi. - Toshkent: Fan, 2005., Hakimova M. O'zbek tilida vaqt ma'noli lug'aviy birliklar va ularning matn shakllantirish imkoniyatlari: Filol. fan. nomz... avtoref. - Farg'ona, 2004., Mirtojiev M. O'zbek tili semasiologiyasi. -Toshkent: Mumtoz so'z, 2010.

Ш.Искандарова оламнинг гуруҳларга бўлиниши ва унинг тилда акс этиши ҳақида батафсил фикр юритиб, шахс микромайдонидан фаолият кўрсатувчи 100 га яқин лексик-семантик гуруҳ ҳақида маълумот беради¹.

Т.Мирзақулов ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси масалалари устида тўхталар экан, функционал-семантик майдоннинг хусусиятларини ёритиб беришга ҳаракат қилган². У майдон бир умумий мазмун ёки шакл ўхшашлиги асосида турли сатҳларга тегишли бирликларнинг функционал-семантик бирлашувидир деб эътироф этади.

Ҳар бир миллий тилда лексемалар муайян қонун-қоидалар асосида бир ерга жамланиб, тўдаланиб боради. Тилнинг ўзига хос тарихий тараққиёт жараёнида мазкур лексик-семантик гуруҳлар сифат ва миқдор жиҳатидан тинмай ўзгариб боради.

Тилнинг майдон сифатида ўрганиш олам, онг ва тил ўртасидаги диалектик муносабатни илмий асосда тушунишга ёрдам беради. Майдон назарияси, шунингдек, идеографик луғатлар тузишда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу каби луғатларни тузиш тамойилларини белгилаш, эса ўзбек тилшунослигининг энг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

Майдон назарияси тил соҳибларига маълум бир соҳада ишлатилувчи лексик бирикмаларнинг асосий жамғармасини бутун кўлами билан англаш, мулоқот жараёнида улардан энг зарурийсини қўллаш имконини беради. Лексик бирикмаларнинг бир-бирлари билан мазмуний жиҳатдан богТанишим таъминлайди. Зеро, тилнинг энг муҳим белгиси унинг коммуникативлиги, инсонлар ўртасида мулоқот жараёнини тугал ва эътирозсиз ифодалай олиши саналади. Майдон назарияси эса бунга ҳар жиҳатдан ёрдам беради.

Профессор Э.Бегматов лексикада системалилик хусусида фикр юритиб, тилшуносликда тилнинг луғавий бойлигини ҳам муайян система сифатида тасаввур қилиш ва илмий таснифлашлари сифатида қуйидагиларни келтиради:

- 1.Сўзларни сўз туркумларига ажратиш усули, яъни сўз туркумлари системаси.
- 2.Сўзларни ясалиш моделларига кўра тасниф қилиш усули, яъни сўз яшаш усуллари.
- 3.Сўзларни функционал-стилистик гуруҳларга ажратиш усули, яъни сўзларнинг стилистик-дифференциал гуруҳлари.
- 4.Сўзларни маълум мавзу гуруҳларига ажратиш усули, яъни сўзларнинг мавзу гуруҳлари ва бошқалар³.

Хулоса. Шундай қилиб, ўзбек тилшунослигида тил бирликларини майдон асосида ўрганиш кенг йўлга қўйилмоқда. Бу усул, бизнинг назаримизда, айниқса, лексикани ўрганишда катта аҳамиятга эга. Ўзбек тили лексикасини макромайдон сифатида қаралгани ҳолда, уни микромайдонларга ажратиш идиографик луғатлар тузишда катта самара беради. Шунинг учун ҳам лингвистик майдон ва тил луғат таркибини бундай майдонларга ажратишнинг назарий асосларини чуқур, атрофлича ўрганиш ҳозирги ўзбек тилшунослиги олдидаги энг долзарб муаммолардан саналади.

¹ Iskandarova Sh. O'zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o'rganish (shaxs mikromaydoni). Filologiya fanlar doktori// Dissertatsiya –T.: 1999, - B 23.

² Mirzaqulov T. O'zbek tili morfem paradigmaticasi va sintagmaticasi masalalari. Filol. fan. d-ri... diss. –Toshkent, 1994.18-b.

³ Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. Toshkent, Fan, 1985-yil. 116-b